

2.2. ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА: НА ПЕРЕХРЕСТІ ПРЕДМЕТНИХ ПОЛІВ

Трансформаційні процеси, які відбувалися і відбуваються в науці з середини ХХ століття по наш час, детермінують бурхливий розвиток міждисциплінарних взаємодій, міжпредметних інтеграцій та виникнення на їх основі нових наукових спрямувань, які мають міжгалузевий характер.

В науці повсюди виявляються «межі, поставлені могутності раціонального розуму, причому вони в ньому ж таки й утворюються... ratio сходить зі свого п'єдесталу, коли настає царство випадковості, коли складність проникає в суть самого порядку речей, коли прагнення до порядку відступає перед могутнім натиском «хаосу»... наші абсолютні істини зникають. Залишаються кланті перехідного знання, такі собі тимчасові «гіпотези». А на руїнах старого світу виникає новий», - так характеризує панораму стану сучасної світової науки французька філософ науки Жаклін Рюс⁵⁵. Ця дослідниця наголошує, що нині усталені істини зазнають краху, але водночас поруч з цим виникають нові обрії у технічних, природничих, соціально-гуманітарних науках, філософії й теології.

Окреслена тенденція актуалізує питання розгляду межових взаємодій та взаємовпливів у предметних полях філософії релігії й філософії права – наук, що й самі з'явилися та сформувалися на основі міжпредметних комунікацій філософії як історичного типу світогляду, форми суспільної свідомості і духовної культури, релігієзнавства як системи наук про релігію, правознавства як системи юридичних наук. При цьому філософія релігії та філософія права стали не лише системотворчими каталізаторами академічного релігієзнавства й юридичної науки, а й створили теоретичну базу цих наук, вищий методологічний рівень пізнання феноменів релігії та права.

Відтак, метою даної статті є з'ясування характеру та наявних і можливих міжпредметних зв'язків між філософією релігії та філософією права.

Варто відзначити, що питання взаємозв'язків релігії та права не залишалися поза увагою мислителів філософів, юристів, теологів як далекого так і невіддаленого минулого (античні та середньовічні філософи, мислителі Нового часу, представники Німецької класичної філософії та різноманітних напрямів і течій філософської, правової і релігійної думки ХІХ й ХХ століття)

* Бучма Олег Васильович – кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

⁵⁵ Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С. 626.

Філософію релігії та філософію права можна розглядати як структурні компоненти двох важливих галузей суспільно-гуманітарного знання - релігієзнавства (яке досліджує релігію як суспільний і особистісний феномени) та правознавства (як сукупність юридичних наук), що мають спільне наукове коріння.

Релігія і право – явища суспільні і поза суспільством існувати не можуть. Вони генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Відповідно і знання про зв'язок цих феноменів починають накопичуватися з моменту об'єднання людської спільноти у суспільство, з виникненням таких суспільних інститутів, як держава, право, влада, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням особливих груп людей, які професійно починають займатися осягненням природи, значення і наслідків цього зв'язку – філософів і юристів.

Тому первинно правознавчо-релігієзнавчі знання акумулюються у сфері філософського, як історичного типу, світогляду. Скоріше за все тут варто говорити про підготовку абстрактно-теоретичної бази для синтезу різномірних наукових знань в перспективну і цілісну наукову систему. Хоча зауважимо, що протоелементи цих знань з'являються на рівні міфологічного і релігійного типів світогляду у стародавніх східних суспільствах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю. Так, наприклад, релігійно-правовим змістом наповнені такі священні книги народів Індостану як Веди, Дхармасутри, Трипітака, Закони Ману та ін. А настанови індуїзму, буддизму, джайнізму виступали ще й правовими регуляторами тогочасного суспільного буття. Такі давньокитайські релігійно-етичні і політико-правові вчення як конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм торкалися проблем суспільного договору, державного управління, контролю, влади, співвідношення людини і держави тощо та ролі і значення на рівні цих суспільно-правових сегментів релігійного чинника.

Антична філософія, що вперше професійно обґрунтувала проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології тощо, водночас визначально вплинула на подальший процес формування філософії релігії та філософії права. Філософські вчення “семи мудреців”, Піфагора, Демокріта, софістів, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, стоїків піднімали питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності права, громадянського обов'язку, співвідношення держави і громадянина та ін. Попри розбіжності у їх поглядах, всі вони відстоювали позицію відповідності і взаємодоповняльності божественного, природного і позитивного права на основі принципу справедливості. Наприклад Платон вважав, що державна релігія гуртує громадян, сприяє формуванню єдиної думки. Тому позитивне законодавство повинне оберігати державну релігію. Також пропагувалися ідеї толерантності і віротерпимості.

Проте з утвердженням християнства як державної релігії в Римській імперії віротерпимість змінюється релігійною нетерпимістю і агресивністю

щодо інших релігій. Неабияку роль тут відіграли апологети християнства Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан та Оріген. В епоху середньовіччя патристами, а це Василій Великий, Григорій Нисський, Августин Блаженний та ін., закладаються підвалини християнської релігійної філософії.

Тривалий час богословська думка визначала пріоритети суспільного розвитку і державно-правової реальності. Так, Августин тлумачить історію як боротьбу між християнами, що будують “град Божий” і послідовниками сатани, які побудували світську державу – “град земний”. Він відстоює теократичну форму державного правління з верховенством церковної влади над світською. Представник середньовічної схоластики Фома Аквінський у своїх працях, крім теології та філософії, розглядав питання й державного устрою, права тощо і створив ґрунт для нового вчення ХХ ст. – неотомізму, який став панівним напрямом у сучасному католицизмі, а після Другого Ватиканського собору визначав тенденції соціального і політичного вчення католицизму.

Проте в середні віки виникають і єретичні вчення (Іоанна Скота Еріугени, П’єра Абеляра, Марселія Падуанського та ін.), що створили спротив ідеям клерикалізму і владним амбіціям церкви і стали ідеологічною базою релігійно-політичних опозиційних рухів (богомилів, альбігойців, катарів, вальденсів, амальрикан, гуситів, лолардів та ін.).

Ці вчення, рухи й ідеї ідеологів Реформації та гуманістів періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення співвідношення таких суспільних феноменів як релігія і право – епохи емпіризму, раціоналізму і просвітництва. В цей час превалюють ідеї цінності людської особистості, утвердження громадянських прав і свобод, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави. Ці ідеї обґрунтовують у своїх працях видатні мислителі того часу Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, П.Гольбах, Т.Джефферсон, Т.Пейн, Б.Франклін та ін. Практично реалізувалися в політичному житті вони в результаті Французької та Американської буржуазних революцій. Та разом з концептами німецької класичної філософії і марксистської соціально-філософської теорії визначили подальший хід історії людства у ХІХ – ХХ століттях.

В руслі вищеокреслених загальносвітових тенденцій, але зі своєю специфікою відбувалися становлення і розвиток філософії релігії і філософії права в Україні. Ця генеза проходила в найкращих традиціях Києво-Руської доби. Спадщина таких мислителів, як Іларіон, Клим Смолятич, Данило Заточник та ін., які через призму духовно-практичного осмислення світу проповідували ідеали добра, повагу до суспільних інтересів, справедливість, активну життєву позицію, усвідомлення людиною особистої гідності, індивідуальної неповторності, знайшла своє творче продовження і переосмислення у працях Станіслава Оріховського-Роксолана та Івана Вишенського. Саме С.Оріховський розробляв ідеї природного права та суспільного договору. Він заперечував теорію божественного походження

влади і визначав, що вона виникла внаслідок суспільного договору. На його думку гарантією розвитку і існування держави є не Бог, а закон, перед яким мають усі бути рівними, незалежно від соціального статусу.

Також прогресивний крок у напрямку розуміння співвідношення релігії і політики був зроблений представниками Острозького культурно-освітнього центру, Києво-Могилянського колегіуму, а згодом – Києво-Могилянської академії та видатним українським філософом Григорієм Сковородою. А вже уже в ХІХ-ХХ століттях на національному ґрунті, використовуючи світовий досвід вибудовують свої теоретичні конструкти П.Лодій, Я.Рубан, О.Новицький, С.Гогоцький, Т.Шевченко, П.Юркевич, С.Подолінський, І.Франко, Л.Українка, М.Драгоманов та ін.

Зокрема, І.Франка і М.Драгоманова можна назвати одними із основоположників світського українського релігієзнавства. І. Франко піддав нищівній критиці клерикалізм, пропагував принципи свободи віровизнання. Ідеалами М. Драгоманова є громадянське суспільство, лібералізм, демократія і громадянська церква, для якої навіть склав проект статуту.

Особливе місце в контексті окресленої проблематики займає творча спадщина діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття М.Грушевського, О.Лотоцького, І.Огієнка, М.Шаповала, О.Бочковського, В.Липинського, А.Річинського та ін. Всі вони створили власні теоретично завершені конструкти в яких належне місце відвели релігійно-правовій проблематиці. В концепції М.Грушевського релігія постає як форма самовизначення особи і спільноти, в М.Шаповала – як символ суспільного буття. А В.Липинський створив своєрідну модель взаємовідносин між релігією державою і правом, в якій релігія і церква є основою держави, пропонує принцип поділу духовної та світської влади, поставив питання про типи державно-церковних відносин і на основі теорії еліт та способу їх організації виділив три типи таких відносин. Перший тип - партнерські відносини між державою і церквою при сильній державній владі і її підтримці духовної влади. Другий тип – при слабкій світській владі частина її повноважень делегується церкві, яка користується правами світської влади. Третій тип – антагоністичне відокремлення церкви від держави.

Саме цей останній тип державно-церковних відносин був реалізований з приходом до політичної влади більшовицької партії в Радянському Союзі, у складі якого тривалий час перебувала Україна. Власне, тоді й зупинилися в своєму розвитку об'єктивні дослідження співвідношення релігії і права.

Проте варто зауважити, що і в той час проростають паростки нового міждисциплінарного релігієзнавчо-правового знання. Простежується ця тенденція в працях Д.Угриновича, І.Яблокова, В.Гараджі та ін. Як суспільний феномен, досліджував релігію А.Сухов. Питанням свободи совісті присвячені роботи О.Ружеліте, М.Кириченка та Ф.Рудинського. Про історичний аспект відокремлення церкви від держави і школи від церкви писали І.Бражник і М.Персіц. Соціальну природу релігії досліджував Ю.Левада. Дослідженню

взаємовідносин релігії, держави і права присвячені публікації В.Клочкова. Попри ідеологічну заангажованість, в працях цих та інших авторів радянської доби ми віднаходимо раціональне зерно і з них отримуємо певний приріст наукового знання.

В сучасних філософсько-релігієзнавчій та юридичній науках спостерігаються переорієнтація і зміщення акцентів з суспільно-державного виміру зв'язку релігії і права до онтологічного, аксіологічного, гносеологічного, антропологічного і логічного його аналізу, а головною рисою як філософії релігії так і філософії права постає людиномірність.

Відтак на перехресті предметних полів цих наук знаходиться людина як універсальна космобіосоціальна істота. Тому ймовірно кінцевою метою філософських рефлексій щодо релігії та права є осмислення і пізнання людини. Отже, не випадково основні напрями аналізу феноменів релігії і права концентруються навколо проблем онтології (онтологія релігії та онтологія права), епістемології (епістемологія релігії та епістемологія права), аксіології (аксіологія релігії та аксіологія права), антропології (антропологія релігії та антропологія права), філософського осмислення інституційних вимірів релігії і права.

В контексті окресленої дотичної міжпредметної проблематики можна визначити вужче коло питань, які потребують додаткової дослідницької уваги як з боку філософів-релігієзнавців так і вчених юристів. Зокрема, це питання релігійних витоків права, генетичного зв'язку релігійної і правової свідомості, функціональної взаємодії релігійних і правових відносин, особливостей та залежностей релігійної й правової нормотворчості тощо.

Наприклад, з огляду на вищезазначене, проблема свідомості була і є однією з найважливіших, загадкових і актуальних впродовж існування людської цивілізації. Відтак, вона завжди знаходилася в полі зору філософів, психологів, правознавців, істориків, політологів, юристів та інших дослідників суспільних явищ і процесів. Зовні суспільна свідомість виявляється у формах, за допомогою яких вона стає реальною складовою суспільного буття. До форм свідомості належать політична і правова свідомість, мораль, мистецтво, релігія, філософія і наука.

Взаємозв'язок і взаємодію релігійної і правової форм суспільної свідомості варто простежити на трьох рівнях - психологічному, буденному (емпіричному) і духовно-ідеологічному (теоретичному, інтелектуальному). Кожен з цих рівнів характеризується своїми типовими суб'єктами, інтересами, методами пізнання, формами знання, характером відтворення і розвитку буття певної спільноти. Психологічний, буденний, духовний рівень релігійної і правової свідомості притаманний індивідові, соціальній групі, народу і людству.

Релігійна і правова буденна свідомість складаються під впливом психології й ідеології. Вона є сукупністю поглядів (суджень), висновків, понять, відповідних ним способів мислення, обміну думками, властивих певній спільноті щодо емпіричних виявів релігійних і правових феноменів. У

буденній свідомості виокремлюють буденну релігійну і правову свідомість груп, класів, страт, еліт тощо, які разом утворюють буденну релігійну і правову свідомість народу (суспільства).

Ідеологія утворює вищий рівень релігійної і правової свідомості, суб'єктом якого є переважно інтелігенція. Вона є стрижнем процесу духовного виробництва (виробництва духовних цінностей), що здійснюють духовно-ідеологічні працівники: церковні діячі, теологи, юристи-практики і теоретики тощо.

Водночас у структурі свідомості є й такі її прояви, які не належать ні до форм свідомості, ні до її рівнів. Наприклад, віра як феномен свідомості, але не в її релігійному значенні, а як певна установка свідомості на визнання істинним, гідним наслідуванням певного духовного явища. Відтак в релігійній свідомості присутня одночасно і релігійна віра і віра як феномен свідомості.

Правова свідомість і пов'язані з нею правова ідеологія, правовий світогляд — це основні сфери духовного життя спільноти і особистості, які визначають престиж права, його цінність та ефективність в даному суспільстві. В статусі правової ідеології і правового світогляду правосвідомість є стрижнем правової культури суспільства.

Релігія та релігійні культури історично тісно пов'язані з правом саме тією мірою, якою вони приділяють увагу проблемам земного існування людини, вони приділяють увагу й праву. На думку українського дослідника Д. Вовка релігійна традиція – одна з потужних традицій у праві. Вона «відображає специфіку правової системи, зумовлену впливом певної релігії на неї... дає можливість побачити те, як і якою мірою релігія в усьому розманітті її проявів визначила історичний розвиток права того чи іншого суспільства»⁵⁶.

Релігійна свідомість проходить складний шлях свого формування від “чуттєво-надчуттєвого” типу надприродного (фетишизм, тотемізм, анімізм тощо) через демонічний тип, провідною ідеєю якого є віра в духів до теїстичного типу надприродного, в центрі якого знаходиться постать Бога⁵⁷.

В релігійній свідомості індивіда і групи відбивається притаманна людській спільноті певна система релігійних відносин. А релігійні відносини, в свою чергу, визначають напрямок їх діяльності, характер побудови міжособистісних стосунків, становище і стан людини в суспільстві.

Окремі види суспільних відносин на початках свого формування тісно поєднуються з релігійними. В основі їх симбіотичної конструкції знаходиться побудована на відношенні “дозвіл-заборона” норма, як регулятор взаємодії особа - світ. А дія релігійних відносин на окремий вид суспільних опосередковується правовими відношеннями і нормами як опредмеченими моделями правової свідомості.

⁵⁶ Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права. – Харків, 2003. - С. 25-26.

⁵⁷ Див.: Лобовик Б. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986. – С. 201-203.

У витоків правовідношення і правової норми знаходились релігійні відношення і норма. Саме на священнослужителів перекладалися судові функції тощо, а всі посягання на релігію розглядалися як злочин. Релігійні відносини регулюють суспільні засобом впливу релігійних норм на соціальні, ідеологічні, політичні, моральні та інші. В результаті цього останні перестають існувати самі по собі як такі. Вони посилюються релігійною санкцією, перетворюючись в синкретичні норми, а то й повністю трансформуючись в релігійні, втрачаючи при цьому свої специфічні властивості і засоби забезпечення. Такі нормативні взаємодії і метаморфози призводять до виникнення і еволюції релігійних груп та утворення Церкви як специфічної, масштабної, вищого духовного рівня і суспільної значимості релігійної спільноти. «Жоден правник не буде заперечувати того, що право або складається з норм, або принаймні в одній із форм виражене в нормах, - писав відомий український юрист і філософ Богдан Кістяківський. – Розбіжності виникають уже напроти того, звідки беруться ці норми і в чому їхня істотна особливість»⁵⁸.

Відношення духовно-релігійного й суспільно-правового концентрується навколо таких категорій як “табу” і “мана”. Хоча ці терміни запозичені з лексики полінезійців, за своїм змістом вони притаманні всім релігійним системам, інститутам, групам (серед яких Церква займає особливе місце), які й будуються на цьому відношенні. Мана - особлива надприродна, безособова, нематеріальна сила, з якою зістручаються всі, хто живе на Землі, але не кожен однаково отримує її кількість. Найбільше мани, гадали, у вождів. Володіють нею жреці, умільці, кудесники. Люди, які займають нижчі соціальні щаблі, манною взагалі обділені. Зменшити свою ману - значить втратити свою особистісну цінність.

Мана є критерієм, що визначає соціальну ієрархію суспільства, виконуючи роль своєрідної божої благодаті (в кого більше мани, той кращий, здібніший, інтелігентніший і має більше прав і можливостей, в кого менше - навпаки); вона регулює релігійну і суспільну поведінку, постає як певний етико-моральний індикатор (недостойна поведінка, страх в бою тощо, можуть привести до зменшення, або й повної втрати мани).

Мана існує в поєднанні з табу - певною системою приписів і заборон, за порушення яких має настати надприродна кара. Витоки діалектичної єдності табу і мани чітко простежуються в полінезійській релігійній традиції, за якою всі буттєві реалії, у тому числі й люди, поділяються на дві великі групи: моа - святе і ноа - світське, буденне. Все святе (моа) одароване манною й тому є власністю богів і, відповідно, має охоронятися системою табу, яка визначає недоторканість певних речей чи особистостей⁵⁹. З “табу” і “мана” пов’язані виникнення й функціонування таємних союзів та сакралізація влади

⁵⁸ Кістяківський Б. Вибране. – К., 1996. – С. 189.

⁵⁹ Див.: Стингл М. Таинственная Полинезия. - М., 1991. - С. 155-157.

вождя і його культ, а далі - утворення ускладненого виду релігійних груп – Церкви.

Зі слів туземців острова Флоріда, походження влади вождів викликане вірою в те, що вони (вожді) можуть спілкуватися з могутніми духами - тіндало й мають ту ману, з допомогою якої їм вдається проявити силу тіндало⁶⁰.

З впевненістю можна твердити що саме на принципах “табу” - “мана” будуються всі відомі системи релігійних відносин. Це взаємовідношення, формуючись як релігійно-правове, в подальшому секуляризується, відбуваючи певну історичну трансформацію й стає смислоутворюючим чинником й світських правових відносин, змінюючи при цьому свою форму, але залишаючи свій попередній зміст - неминучість покарання за порушення певних ustalених норм поведінки (“гріх”, “злочин” і “кара” поєднує релігійну й світську правову традицію). В такий спосіб ідея Страшного суду набуває земних виявів. Людина за скоєний гріх отримує покарання від суду суспільства (замість Бога) в цьому житті. Але були випадки і, як правило, досить часто, коли допускалась апеляція від суду людського до суду Божого.

Взаємозалежність компонентів релігійної і правової свідомості можна визначити наступними їх специфічними зв'язками: взаємовпливом їх однорідних елементів (релігійної ідеології і психології, релігійних (церковних) і світських судів, релігійних й правових норм); одновекторною спрямованістю однорідних елементів обох систем на інші соціальні системи й суспільне життя (напр., релігії й права на морально-етичні уявлення, взаємне регулювання юридичними й релігійними нормами суспільних відносин; безпосередній взаємовплив неоднорідних елементів релігійної і правової систем (регулювання юридичними нормами релігійної поведінки і відносин, внутріконфесійної діяльності і т.ін.), чи опосередковане (вплив релігійної ідеології на формування правових норм через правосвідомість унаслідок сприйняття правосвідомістю релігійних уявлень і ідей); взаємодія галузей права з різними сферами релігії (регулювання релігійними й правовими нормами різних сторін церковно-державних відносин, майнових та інших прав конфесійних організацій і культових служителів, узаконення культових церемоній в різних сферах державного життя: коронація, релігійна присяга при входженні на державні посади, релігійна клятва в суді тощо).

Відтак, на руїнах цінностей XIX та вже й XX ст.ст. виникає, народжується новий, сучасний світ. Світ, що пропонує нові парадигми, думки, які характеризуються складністю, випадковістю, відсутністю стабільних основ, непередбачуваністю. В середині цього процесу на передній план висуваються інформація і комунікація, які всім управляють і контролюють усе поле знання, у тому числі й наукове. Зараз жодна з наук не в змозі існувати, функціонувати і розвиватися осібно, без зв'язку з іншими, без використання всіх здобутків іншої. Особливо яскраво це спостерігається

⁶⁰ Див.: Токарев С.А. Ранние формы религии. - М., 1990. - С. 326.

у сфері суспільних наук, до яких належать релігієзнавство і правознавство. Природність комунікації між ними можна пояснити відштовхуючись від природності й історичності зв'язку між суспільними явищами, що визначають їх предметне поле, а саме – релігією і правом.

Філософія релігії та філософія права постали як самостійні науки з чітко визначеним предметом і об'єктом дослідження, з логічно вибудованою структурою. Але їх особливість полягає в тому, що вони є динамічними (бо залежать від суспільних реалій), а не статичними. Відтак, предметне поле однієї з цих наук може модифікуватися, а структура, відповідно, вдосконалюватися, конкретизуватися і доповнюватися новими елементами, які в свою чергу можуть бути складовими структури іншої науки. Це, з одного боку, зберігає дискусійний характер визначення предмету як філософії релігії, так і філософії права, але з іншого – створює умови для подальшого його вдосконалення і розширення предметного поля.

А н о т а ц і ї.

У статті **О.Бучми** “**Філософія релігії та філософія права: на перехресті предметних полів**” з'ясовані характер та наявні і можливі міжпредметні зв'язки між філософією релігії, як структурною складовою академічного релігієзнавства та філософією права, як юридичною наукою, що має міждисциплінарний характер. Розглянуте питання релігійних витоків права, простежений генетичний зв'язок релігійної і правової свідомості, окреслена функціональна взаємодія релігійних і правових відносин, з'ясовані особливості та залежності релігійної й правової нормотворчості.

***Ключові слова:** філософія релігії, філософія права, витoki права, витoki релігії, релігійні відносини, правові відносини, релігійна нормотворчість, правова нормотворчість.*

В статті **О.Бучмы** «**Философия религии и философия права: на перекрестке предметных полей**» определены характер и межпредметные связи между философией религии как составляющей академического религиоведения и философией права как юридической наукой, что имеет междисциплинарный характер. Рассмотрен вопрос религиозных истоков права, прослежена генетическая связь религиозного и правового сознания, очерчено функциональное взаимодействие религиозных и правовых отношений, определены особенности и зависимости религиозного и правового нормотворчества.

***Ключевые слова:** философия религии, философия права, истоки религии, истоки права, религиозные отношения, правовые отношения, религиозное нормотворчество, правовое нормотворчество.*